դիկ), երկու կողմից մի մի տերեւ, որի նըմանութիւնը տեսանք Բրդաձորի խոյակներից մէկի վրայ: Ծաղկից վեր կանգնած է մի մարդ, մէջքից վեր կտրուած (Պատկ. 98), նեղ անդրավարտիկով սասանեան շրջանի եւ կօշիկներով. վերնազգեստը չուխայաձեւ, թեւը կախուած, հաւանօրէն ննջեցեալը:

Երրորդ երեսը ներքեւում նոյն ականթն է, ինչ որ նախընթաց երեսներում, բայց պատկերաքանդակը եղակի է եւ նմանը չէ պատահած ոչ մի տեղ. բաճկոնը սեղմ եւ մինչեւ ծնկները հասած, իրանը գօտիով սեղմած եւ գօտիի կապը առաջից կախ. ոտքերը ծածկուած ականթի յետեւը, որ հելլենական ձեւակերպութիւն է (Պատկ. 99): Գլխարկի ձեւն անորոշ, փչացած լինելու պատճառով: Երկու ձեռքով գլխից վերեւ սկուտղ ունի բռնած, մէջը երկու բոլորակ հաց՞ երեսները ութ թեւանի խաչով զարդարած, որ նուէր է մատուցանում, արդեօ՞ք վերեւի անձնաւորութեան, որի ոտներն են միայն երեւում տարօրինակ կօշիկով (սանդա՞լ): Մեզ համար միանգամայն մութ է քանդակի նշանակութիւնը:

Չորրորդ երեսին ներքեւում նոյն ականթն է եւ նորա գլխին կոթաւոր մի սլաք, սուր ծայրը դէպի վեր (Պատկ. 100), հաւանօրէն նոյն սրածայր եռանկիւնիների կամ սլաքների նշանակութեամբ, ինչ որ տեսանք Թալինում (Պատկ. 70–71):

ԺԲ.

Մի կարեւոր կոթող էլ ունինք Մաստարայում, Արագածի արեւմտեան փէշերին, Թալինից եւ Աղխամանից քիչ դէպի արեւմուտք: Տեղի մասին չունինք աւելի հին տեղեկութիւն, քան Է. դարի կէսերը, երբ շինուած է այժմ էլ դեռ եւս կանգուն եկեղեցին, Թէոդորոս Գնունեաց (Գնթունեա՞ց) եպիսկոպոսի օրով, որը մասնակից եղաւ Ներսէս Գ.–ի գումարած ժողովին 645 թուականին: Շինութեան այս արձանագրութեան նոյնատիպը հրատարակել ենք մեր Գրչութեան Արուեստի Քարտէսի մէջ: Բայց նախ քան Է. դարը այստեղ պէտք է մի աւելի հին եկեղեցի եղած լինի, որի ապացոյցն է այն գերեզմանական կոթողը, որի հնութիւնը մինչեւ Ե. դար կարող է հասնել եթէ ոչ աւելի վաղ: Այստեղ մի երեսին (Պատկ. 101) տեսնում ենք բազիլիկ եկեղեցիներին յատուկ պիլաստրների վրայ պայտաձեւ կամար, եւ նորա տակը լուսոյ պսակով մի Ֆիգուր, տարաբաղդաբար շատ եղծուած վիճակում, ձախով աւետարան բռնած եւ աջով օրհնութեան նշան, որ Յիսուսն է: Կամարի գլխին քառանկիւնի շրջանակի մէջ մի առիւծ՞ խաղաղ վիճակում, կողքին մի մարդ կանգնած ձեռքը վրան, նշանակութիւնը պարզ չէ մեզ համար, շատ նման Կայիրէի կոպտական թանգարանի No. 1693 մնացորդին: Պիլաստրների վրայ երեւում են եւ յունարէն գրաֆիտներ, բայց նրանք կապ չունին կոթողի ծագման հետ: Կոթողներից ոչ մէկը գրութիւն չունի:

Երկրորդ երեսը տալիս է մեզ ակնյայտնի աղերս բազիլիկ ոճի հետ, որ ինչպէս քանիցս շեշտել ենք Զ. դարի վերջերից տեղի է տալիս ազգային ոճին: Այստեղ տեսնում ենք զոյգ բոլորակ կիսասիւների մէջ ձողաբարձ մի խաչ, պորտում եւ թեւերի ծայրերին ներսից մի մի գնդակ: Ապա աւելի բարձր Յիսուսի անդրին (Պատկ. 102): Այս հաւասարակող եւ գնդակներով խաչի ճիշդ նմանը տեսել ենք Պետերբուրգի Էրմիտաժում, իբր վաղ բիւզանդական արուեստի մի մնացորդ՝ ժամանակը 400 թուականով նշանակուած: Այս մասին մենք գրել ենք այլ առթիւ մեր Հաւուց Թառի Ամենափրկիչը աշխատութեան մէջ:* Իսկ բոլորակ կիսասիւներն էլ մատնանշում են բազիլիկ ոճի հոսանքը, ինչպէս Տիկորի դրան կիսասիւներն են (տես Սարչ. Պատկ. 368):

Բայց հետաքրքրական ուրիշ ապացոյցներ է տալիս կոթողի հնութեան մասին երրորդ երեսը (Պատկ. 103), նոյն պիլաստրների մէջ ձողաբարձ, հաւասարակող եւ գնդակներով խաչը, աւելի բարձր քառանկիւնի շրջանակի մէջ՝ բոյսի կամ ծաղկի երկու կողմից իրար դիմաց երկու թռչուն, մի մոտիւ, որ երեւան է գալիս փոքրիկ փոփոխակներով Դ.–Զ. դարերի դիպտիխների եւ սարկոֆագների վրայ,** բայց նաեւ Հայաստանի նոյն շրջանի քրիստոնէական արուեստի մէջ իբրեւ կենդանութեան ծառի կամ աղ-

---

*Մեր Հաւուց Թառի Ամենափրկիչը. եր. 38:

**Kraus. Geschichte der christlichen Kunst. I. 99,253. Kaufman. Christ. Archeol. 294, 311-313, 506.